

Huszáros integráció

Magyar emigránsok a 18. századi Franciaországban

Ferenc Tóth: *Ascension sociale et identité nationale. Intégration de l'immigration hongroise dans la société française au cours du XVIIIe siècle (1692–1815).*

Nemzetközi Hungarológiai Központ,
Budapest, 2000. 362 o.

A mai francia társadalomtörténeti kutatás egyik kedvelt és fontos területe a népeség külföldi gyökereinek és a kívülről érkezett elemek integrációjának elemzése. Ehhez a nyilvánvalóan nem minden társadalmi-politikai aktualitást mellőző irányzathoz (gondoljunk csak az egyes muzulmán csoportok beilleszkedésével kapcsolatos vitákra) járul hozzá a történész higgadtságával Tóth Ferenc.

Magyar szerzőről lévén szó, a téma nem is lehet más, mint a magyarok beilleszkedése Franciaországban a 18. században, történelmi léptékkal mérve ugyanis ekkor érkezett jelentős létszámú magyarság Nyugat-Európa legnagyobb országába. Igaz, a szerző megállapítása szerint a 18. század során Franciaországba emigrált magyarok nem alkottak a szó mai értelmében vett kisebbséget, társadalmi beilleszkedésük, útkeresésük, illetve identitástudatuk sajátosságai mindenképpen eklatáns példával szolgálnak. A francia tudományos közvélemény valószínűsíthető érdeklődése pedig arra a kérdésre is magyarázatot ad, miért francia nyelven jelent meg a mű.

Kik is voltak ezek a magyarok, kik alkották az emigráció javát? A források egybehangzó tudósítása szerint katonák, s leginkább huszárok (olyannyira, hogy a 18. század elején a „huszár” a „magyar” szinonimájaként volt használatos); ám ugyanezen források hiányosságai miatt érdemleges információkkal jobbra csak az elitről, vagyis a tisztikarról rendelkezünk. Ennek a rétegnek a bemutatását vállalta magára

Tóth Ferenc, aki mindvégig ügyesen egyensúlyoz hadtörténet és társadalomtörténet határmezsgyéjén.

A kutatott téma hivatalos időbeli keretét az 1692-től (az első franciaországi huszárezred megalapításának éve) 1815-ig, vagyis Napóleon bukásáig ívelő „hosszú 18. század” adja. Mindazonáltal a szerző, magára vállalva a politika- és hadtörténeti alapvetések ismertetését, egészen az 1664-es szentgotthárdi csatáig visszamegy. Ezt az indokolja, hogy ebben az ütközetben részt vett egy francia kontingens, amelyet XIV. Lajos király (1643–1715) küldött; ez jelentette a francia-magyar katonai kapcsolatok igazi kezdőpontját. A „gyökerekhez” való visszanyúlás egyúttal lehetőséget ad a szerzőnek arra, hogy bemutassa a különféle magyar ellenállási mozgalmak által már az 1660–1670-es évek óta kezdeményezett francia kapcsolat mibenlétét (illetve hiányának okait), valamint a Franciaországban nem feltétlenül ismert, ám a későbbi katonai-politikai emigrációban döntő szerepet játszó kuruc mozgalom mozgatórugóit.

Az 1692-től 1815-ig eltelt mintegy 123 év során az 1711–1756 közötti időszakban (vagyis a Rákóczi-szabadságharc bukása után és az osztrák-francia szövetség létrehozása előtt) volt a legjelentősebb a magyar bevándorlás Franciaországba; ezért szerzőnk is leginkább erre a periódusra összpontosította figyelmét. A mű központi problematikáját a bevándorlás hullámsága, az integrációs lehetőségek és folyamatok, a magyarságtudat megőrzése, illetve a franciaországi magyar diaszpóra földrajzi elhelyezkedése alkotja.

Az ezekhez kapcsolódó kérdések megválaszolása óriási mennyiségű és rendkívül változatos, magyar és francia nyelvű forrásanyag (ezredlajstromok, diplomáciai levelezés, vármegyei jegyzőkönyvek, magánokiratok, korabeli sajtó, illetve memoárirodalom)

és szakirodalom feldolgozását tette szükségessé.

A mű három nagyobb tematikai egysége közül az első tulajdonképpen a franciaországi magyar „kisebbség” hagyományos módon megírt története, had- és diplomáciatörténeti kontextusba ágyazva. A második rész foglalkozik a magyar népességcsoporth társadalmi és gazdasági helyzetének bemutatásával (kiegészítve azt művelődéstörténeti vonatkozásokkal); a harmadikat pedig a nemzeti identitás kérdéskörének szenteli Tóth Ferenc.

A többenél némileg tradicionálisabb első rész hat fejezete közül az első a már említett „gyökereket” mutatja be. A korábban felsoroltak mellett kiemelnék azt a megállapítást, hogy a 17. század „pangása” után az 1690-es évektől érkező magyar migrációs hullám és a huszárság erőnyeinek felismerése (gyorsaság, nagy hatótávolság, lehetőség az ellenség állandó zavarására, utánpótlási útvonalak biztosítása, illetve ellenséges területek pusztítása) vezetett az első huszárezred megalapításához. A Rákóczi-szabadságharc idején (1706-tól) már három, elsősorban a spanyol örökösödési háború frontjairól dezertált katonákból álló huszárezred szolgálja a francia királyt. A szabadságharcral összefüggésben ismét szó esik a magyar-francia diplomáciai közlekedésről, s arról is, milyen objektív okok akadályozták egy esetleges szövetség kötését a francia felfogás szerint törvényes királyuk ellen lázadó, ám nem független magyarok és az abszolút uralkodó XIV. Lajos között.

Természetesen az 1711-1756 közötti időszak áll a középpontban (*Exilés et déserteurs magyars sous le drapeau français*). A fegyverletétellel Magyarországról is meginduló emigráció fő alakja kezdetben maga a fejedelem. A száműzött Rákócziról Franciaországban kialakult kedvezőtlen képet értékelve Tóth Ferenc ügyesen építi be a korabeli udvari civilizáció hatását: a negatív portré ugyanis jórészt a „riválisára” féltékeny és az utókor véleményét nagymértékben befolyásoló Saint-Simon műve (*Rákóczi exilé*).

Rákóczi távozása után emelkedett Bercsényi László, Bercsényi Miklós fia vezető

pozícióba a magyarok között, s őt bízták meg huszárok toborzásával török területen. A Bercsényi-misszióhoz hasonló esetek és események feltárása jórészt eddig ismeretlen kéziratok források alapján jelzi, mekkora hiányt pótol Tóth Ferenc könyve a kutatásban. Bercsényi tevékenységének tárgyalása végigkíséri az egész könyvet; a későbbiekben önálló fejezet is foglalkozik vele (*Le comte László Bercsényi, une carrière à la hus-sarde*).

A továbbiakban kimerítő képet kapunk a francia hadsereg magyar egységeinek működéséről, illetve az 1720-as évektől az aacheni békéig beállt változásokról. A huszárok valamennyi háborúban ott vannak; békeidőben pedig még a pestis elleni vesztégar biztosítására is felhasználják őket. Tóth Ferenc munkájának vitathatatlan érdeme az, hogy csak részben enged az egyébként igen izgalmas hadtörténet csábításának, és mindvégig ügyel arra, hogy azt összekapcsolja a magyar katonai népesség életében beállt egyéb változásokkal. Így megtudjuk, hogy a sorozatos háborúkkal megindul a magyarok dezertálásának harmadik hulláma, és ezáltal újabb huszárezredeket lehet létrehozni; ám ezek sosem álltak kizárólag magyar katonákból, s összetételük mellett számuk és létszámuk is gyakran változott. Ez az állandó fluktuáció akkor kap igazán jelentőséget kutató és olvasó szempontjából egyaránt, amikor ebből kiindulva kell kísérletet tenni a gazdasági-politikai-kulturális jelenlét értékelésére.

Az első rész utolsó két fejezete a magyar katonák 1756 utáni helyzetével foglalkozik. Az bizony nem volt irigylésre méltó, hiszen létszámuk egyre csökkent, megújulásra pedig egyre kevésbé nyílt lehetőség. A kritikus helyzetben tipikusnak mondható Kovács Mihály példája, aki előbb ingázik Mária-Terézia és XV. Lajos (1715-1774) hadserege között, majd a porosz haderő tagja, végül pedig az amerikai függetlenségi háború egyik hőse lesz. A magyarok létszámának és befolyásának csökkenését mutatja az is, hogy a német válik második számú vezénylési nyelvvé. Ugyanakkor az emigráció második nemzedéke képes volt kinevelni olyan diplomátákat is, akik érdemben tudták

szolgálni a francia külügyet. Közéjük tartozott a bárói rangra jutott François de Tott (magyarul: Tóth Ferenc), akit Vergennes miniszter 1767-ben konzulként a krími tárokhhoz küldött.

Az amerikai függetlenségi háborúban részt vállaló magyarok sorsát, illetve az egyik legizgalmasabb részletet, Benyovszky Móric madagaszkári kalandját ismertető részek után betekintést nyerünk François de Tott titkos missziójába, melyre a keleti kérdéssel kapcsolatban került sor (elsőként tulajdonképpen ő javasolja Egyiptom elfoglalását), majd pedig az Ancien Régime utolsó éveinek egyik kiemelkedő magyar személyisége, Ladislav Valentin Esterhazy szédületes pályafutását követhetjük nyomon. Ám a szerző azt is jelzi, hogy – Bercsényitől eltérően – Esterhazy már nem törekedett vezető szerepre a magyar közösségen belül, hanem csakis a saját katonai-anyagi karrierje érdekelt. Ez a változás némileg paradox módon szintén az integráció sikerességét mutatja.

A magyar huszárok franciaországi működése szomorú véget ért: feltétlen királyhűségük miatt a forradalom időszakában – igaz, nem egyedül – a nép gyűlöletének kereszttüzébe kerültek. Esterhazy és Tott is távozásra kényszerült; előbbi az emigráció egyik kulcsfigurája lett később. Jórészt az ő emlékiratára támaszkodva tudósít bennünket Tóth Ferenc a király kimenekítésére szőtt összeesküvésről, illetve a magyar emigránsok – inkább kedvezőtlen – ausztriai fogadtatásáról. Éppen a királyhűséggel indokolja a szerző azt is, miért kell kizárnunk a huszárok közvetítő szerepét a magyar jakobinusok forradalmi inspirációiból (*Les jacobins hongrois : une relation fictive*).

E rész zárófejezete a 18. századi magyar emigráció létszámát próbálja meghatározni André Corvisier és Zachar József kutatásaira támaszkodva. Tóth Ferenc itt kiemeli, hogy míg a statisztikák alapján mintegy 1300 magyar katona emigrált 1692-1791 között Franciaországba, a kutatók szerint akár tízezer tagja is lehetett a magyar közösségnek.

A második rész az átlagolvasó számára talán kevésbé érdekes, mint a korábbi feje-

zetek csatazajtól hangos, a nemzetközi politika eseményeivel és intrikákkal tarkított anyaga, ám a társadalomtörténész számára igazi csemegét kínál.

Az integrációs folyamat vizsgálata három közegeben folyik. Az első a francia királyi hadsereg, amely szinte csábította a magyar huszárokat; a második a kaszárnnyakon kívüli („igazi”) társadalom. Itt a személyes kapcsolatok (barátság, szerelem, házasság) szerepén kívül Tóth Ferenc a vagyonyszerzés módjait (vagyis leginkább a házasságot) és mértékét is vizsgálja; ez segít ugyanis meghatározni a magyarok életkörülményeit és társadalmi presztízsét. A harmadik közege egy kicsit absztraktabb, mint az előző kettő: ez általában a felvilágosodás kori Franciaország, a maga új eszméivel és kulturális hatásaival.

A rendkívül heterogén összetételű francia hadseregben a magyarok kedvező megítélését sajátos módon befolyásolta egy nemzeti-etnikai sztereotípia: a hunok le származottainak, így „lóra születettnek” tartották őket. Ebből következett az a vélekedés, ami kiemelte a magyarok szerepét a „kis háború” folytatásában. Tóth Ferenc ennek megvilágítására többek között a 18. század egyik viszonylag kevésbé kutatott, ám jelentős és a magyarokhoz igen közel álló szakírójának, Turpin de Crissének műveit elemzi.

Katonai erényeiknek köszönhetően a magyar huszárezredek számos (nyelvi, öltözködésbeli, zsákmányfelosztási és vallási) privilégiummal rendelkeztek; ezzel viszont – némi egyszerűsítéssel – a huszárok is a jellemzően csoportkiváltságokra épülő régi rend tagjai lettek (*Les privilèges des régiments de hussards*). A huszárregimentek belső helyzetét taglalva Tóth Ferenc kiemeli az ezredtulajdonosok jogát – lehetőleg magyar – alárendeltjeik kiválasztására. Ugyanakkor a 18. század második felének haderőreformjai, illetve a francia nemesi reakció előretérése problémát jelentett a kisnemesi származású magyarok számára, hiszen emigránsként szinte lehetetlen volt nemesi mivoltuk bizonyítása. (Később éppen a nemesség teszi számukra elviselhetetlenné a forradalmi hadsereget.)

A magyarok beilleszkedését befolyásoló tényezőkkel foglalkozik a mű következő fejezete (*Facteurs et éléments psychologiques de l'intégration*). A kortársak megítélése szerint a magyarok nemzeti öntudattal is rendelkező, jól hierarchizált közösséget alkottak. A beilleszkedést segítő tényezők közül Tóth Ferenc elsőként a korabeli szerzők által is bőségesen tárgyalt és elsősorban az egyéni karriereket segítő baráti kapcsolatokat elemzi. Szó esik a szabadkőművességről is, ám itt szerzőnk – a források hiányára hivatkozva – igazán még feltételezésekbe sem bocsátkozik.

A következő integrációs faktor a szerelem és a vele nem mindig összefüggő házasság. Ez utóbbi egyébként Tóth Ferenc szerint a beilleszkedést leginkább támogató elem, ezért több szó is esik róla, mint az ún. udvari, illetve házasságon kívüli szerelemtől. Megismerjük a magyar emigráció mindhárom nemzedékének házassági lehetőségeit és azok megvalósulását. Míg az első generáció kizárólag vidéki nemesek leányait vette feleségül, a következő nemzedéknél már előfordul az udvari nemességhez, illetve a polgársághoz tartozó család is. A nyilvánvalóan politikai-gazdasági érdekek által motivált házasságok közül kiemelkedik Esterhazyé, aki 44 évesen nősült, s egy rendkívül gazdag svájci nemes mindössze 18 éves leányát vette el. A különleges házassággal Tóth Ferenc külön fejezetben is foglalkozik (*Un contrat de mariage exemplaire : l'alliance Esterházy-Hallweyl*).

A következő fejezetből az is kiderül, a házasságon kívül milyen más utak kínálkoztak a vagyonszerzésre és így a társadalmi ranglétrán való emelkedésre (*La fortune des immigrés*). Mivel az Ancien Régime idején a földbirtok jelentette a társadalmi megbecsülés alapját, a magyar nemeseknek mindenképpen földet kellett szerezniük ahhoz, hogy rendjükhöz csatlakozhassanak. Mindez azért is sarkalatos kérdésnek bizonyult, mert a császári kincstár elkobozta az emigrálók jószágait. Éppen ez utóbbi miatt viszont az első időkben még a legelőkelőbbek is a francia király által folyósított járadékból éltek, a többi huszár fizetését pedig

a század folyamán végig a kincstár biztosította (*Les pensionnaires du roi*).

A járadékrendszer ismertetése után egy kis kitérő következik, melynek során térkép segítségével is meggyőződhetünk arról, hogy a magyarok főként Északkelet-Franciaországban telepedtek le (*L'espace de l'implantation des immigrés hongrois*). Itt némi logikai-szerkesztési bizonytalanság érezhető: az olvasó nem igazán érti, miért kellett a magyar népesség földrajzi elhelyezkedéséről szóló alfejezetet a vagyoni helyzettel foglalkozók közé tenni. Utána ugyanis rögtön visszazökkenünk a bevándorlók anyagi körülményeinek elemzésébe. Példát is látunk a magyar népesség két pólusáról: az egyik végletet a kastélyt vásároló és párizsi palotával is rendelkező Bercsényi-család, a másikat az elzászi Molsheimben megtelepedő, birtokaikat apró lépésekben növelő Szombathelyiek képviselik (*L'importance relative des biens des immigrés hongrois*). Ezt a viszonylagos anyagi biztonságot rombolta szét a földesúri előjogokat megszüntető, majd a külföldre távozók javait elkobzó forradalom (*Les changements de la Révolution*).

Visszakanyarodva a letelepedés sajátosságainak tárgyalásához, a szerző a példaértékűnek tekintett elzászi Molsheimben (közvetlenül Strasbourg mellett) megtelepedő tisztek esetét elemzi, akik fokozatosan egyre több birtokot szereztek, és az ancien régime utolsó korszakában a helybeli „arisztokrácia” megbecsült tagjaivá váltak. Származásuk mellett megismerhetjük a beilleszkedéssel párhuzamos felemelkedésüket is (*Une colonie hongroise exemplaire : le cas de Molsheim*).

A második rész utolsó fejezete a kulturális adaptációval foglalkozik, négy területet érintve (vallás, nyelvtudás, iskoláztatás, irodalmi-művészeti tevékenység). A katolikus vallás ekkor még fontos kohéziós erőnek számított Franciaországban; a karrier érdekében pedig jó páran át is tértek a katolikus hitre magyarjaink közül. Magyar származású egyházi személyekkel is találkozhatunk, a kolónia gondolkodó fele pedig inkább az egyház védelmezőjeként lépett fel, s körükben a felvilágosodás is kevésbé

terjedt, mint akár Magyarországon (*La vie religieuse des immigrés hongrois*).

Franciaország esetében különösen igaz az a tétel, miszerint nincs beilleszkedés nyelvtudás nélkül. Ezt Tóth Ferenc kutatásai is megerősítik, s végül a szerző arra a következtetésre jut, hogy az integrációt befolyásoló tényezők között a francia nyelv ismerete a katonai erények és a nemesi származás után a harmadik volt a fontossági sorrendben; ráadásul a franciatudás volt gyakran a katonai előrelépés záloga is (*L'intégration linguistique*).

Az iskoláztatással foglalkozó részből kiderül, hogy a korabeli magyar iskolákban végzett első generációs emigránsok nem indultak egyenlő eséllyel az integrációs versenyfutásban; a második nemzedéknél azonban már több figyelmet fordítottak a kiművelésre, miután felfedezték, hogy az iskolában szerzett tudás jó lehetőséget kínál a társadalmi felemelkedésre. Betekintést nyerünk Bercsényi gróf házi könyvtárának összetételébe is, mely támpontot nyújt az elit művelődési stratégiáinak feltárásához.

Szintúgy a művelődéstörténeteszek fokozott érdeklődésére tarthatnak számat a magyarok és a művészetek, illetve az irodalom közötti kapcsolatokat tárgyaló fejezetek. Egyes magyarok (mint például François de Tott) terjesztették a francia kultúrát; emellett a magyar huszárok élete és munkássága is inspirált jó néhány művet. Ám nem csupán ihlet forrása volt a magyar emigráció, hanem irodalmi szempontból is termékeny közösség. A franciaországi magyarok irodalmi tevékenységét korszakokra bontva bemutató Tóth Ferenc egy megdöbbentően kevésbé ismert területről nyújt felvilágosítást. A lírátor csak sajnálni tudja, hogy nem jutott több hely erre a témára (de egy alapvetően had- és társadalomtörténeti értekezésben nem is juthatott). Reméljük, hogy a szerző által felsorolt művek előbb-utóbb az irodalom- és művelődéstörténeteszek érdeklődését is felkeltik (*La production littéraire des émigrés hongrois*).

Az első kettőnél kevesebb helyet foglal el, ám éppolyan jelentős az identitástudattal foglalkozó rész (*L'idée de l'origine et de la conscience nationale*). Ebben a szerző először a

francia és a magyar nemzetfogalom 18. századi alakulását elemzi; e háttér nélkül nem is igazán értékelhető az integrációs folyamat és az identitás megőrzésére tett kísérletek. A „tömeges” magyar bevándorlásokor ugyanis az Ancien Régime már válságba jutott, a rendi-monarchikus társadalmat nemesi reformkezdeményezések bombázták, és feszítőleg hatott rá a plebejus nemzetfelfogás éppúgy, mint a felvilágosodás kozmopolitizmusa. Ugyanebben az időszakban Magyarországon éppen nincs nemzeti egységtörekvés. Ebben a sajátos helyzetben kell a magyarságnak megőriznie identitását, a történelemnek pedig feltárni az nemzeti öntudat megtartásának tényezőit. A magyarságtudatot befolyásoló tényezők közül Tóth Ferenc szerint a kuruc menekültek számára egyértelműen a Rákóczi-szabadságharc emléke jelentette az elsőszámú viszonyítási pontot. Emellett az identitástudatot erősítette a regimentek etnikai-nyelvi jellege (legalábbis 1756-ig), privilégiumaik, illetve a nemesség által megőrzött hagyományos magyar nemzetfelfogás.

Többen azonban honosítást kértek, hiszen a feudális jog értelmében csak így juthattak felemelkedési lehetőséghez. Tóth Ferenc közli is 15 honosítási levelet kapott magyar listáját, ám hangsúlyozza, hogy a jogi értelemben vett franciásítás nem jelentette a magyarságtudat elvesztését. A következő fejezetben pedig részletesen ki is fejt, milyen elemek segítették a magyarságtudat őrzését. Első helyen természetesen a magyar nyelv említendő, melynek gyakorlása a második generációig rögzíthető az írott forrásokban is. A nyelv mellett fontos szerepet játszik az eredetmonda, illetve az öltözködés is.

A 18. századi francia társadalom több okból is különleges embereknek tartotta a magyarokat, ám a róluk alkotott kép sokszor negatív volt. Ezt az udvari intrikák és a huszárok kegyetlenkedéseiről szóló híradások mellett Tóth Ferenc szerint a magyarországi vámpírokról írt könyvek is erősítették.

A magyarok integrációjával foglalkozó fejezetek lezárásaként a huszárregimentek létének, virágzásának és a magyarok elismertségének feltételeit sorolja fel a szerző.

Eszerint a rebellis nemesség által irányított ezredek (1756-ig) állandó veszélyt jelentettek a Habsburg Birodalom számára, vonzerőt gyakoroltak a császári sereg potenciális dezertőreire, remek taktikai fegyvernemet jelentettek a francia hadseregen belül, és – mivel nem volt helyi kötődésük – fel lehetett őket használni belső feszültségek esetén is.

Ezután egy érdekes összehasonlítási kísérletnek lehetünk tanúi, melynek révén Tóth Ferenc – éppen a magyar integráció minél jobb megértése érdekében – röviden elénk tárja három másik jelentős katonai-politikai emigráció jellegzetességeit is. A svájciak katonáskodásának alapvetően más indokai voltak, a magyarok és II. (Stuart) Jakab hívei közötti hasonlóságot viszont már a kortársak is hangsúlyozták; lengyeleket pedig szép számmal lehetett találni a magyar huszárezredekben is (*Parallélismes et analogies*). Végezetül a szerző felsorolja és megmagyarázza azokat a feltételeket és körülményeket, amelyek lehetővé tették a tartós együttműködést az emigráns közösségek és a francia monarchia között (korábbi politikai szövetség, a szövetségesek helyzetében beállt radikális változás, nemzeti elit megléte, katonai erények, katolikus vallás, kulturális egyezések).

A francia szabályok szerint megírt értekezés összegzése a további kutatási irányokat is kijelöli. A huszárezredek mellett meg kellene vizsgálni a többi fegyvernemet is, elmélyültebb kutatásokat lehetne végezni a vidéki (megyei) levéltárakban és általában az újabb franciaországi magyar emigráció történetével kapcsolatban.

Hús oldalnyi irodalomjegyzék után Tóth Ferencnek még maradt ereje arra, hogy mellékelje néhány érdekesebb és általa feltárt francia nyelvű forrás szövegét (például Esterhazy házassági szerződését, illetve Bercsényi memorandumát a Saar-vidék védelméről). Ugyancsak a mellékletek között találjuk meg a huszárregimentek magyar tagjainak arányát ábrázoló kördiagramokat, illetve a legfontosabb gondolatok néhány oldalas összefoglalását magyar nyelven. Ez azonban senkit sem mentesít a könyv elolvasása alól, amibe érdemes beleválni, hiszen biztosan állíthatjuk, hogy Tóth Ferenc művével a magyarságkutatás várhatóan évtizedekig referenciaértékű és megkerülhetetlen alkotását tartja kezében az olvasó.

Apró módszertani érdekesség, amely hasznára válik mind a könyvnek, mind az olvasónak: minden fejezet végén *Conclusion* címmel megtaláljuk annak összegzését. Ez az addig olvasottak szintetizálását segíti, és a tévhittel szemben egyáltalán nem töri meg a megértés folyamatát, sőt támpontot nyújt a rengeteg információ között.

A gondosan kivitelezett könyv kevés hiányossága közül talán az a legkellemetlenebb, hogy nem tartozik hozzá névmutató; nem hisszük, hogy ennek elkészítése a mai technikai feltételek mellett nehézséget jelentett volna.

A hibátlan, könnyed és gördülékeny franciasággal megírt művel szemben ezek után mindössze egyetlen elvárásunk lehet; mégpedig az, hogy minél hamarabb jelenjen meg magyarul is.

Szász Géza